

УДК 635.017

"ТОПОГРАФІЧНИЙ ОПИС МАЛОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 1798–1800 рр." ЯК ОСНОВА РЕКОНСТРУКЦІЇ СОЦІАЛЬНО–ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII ст.

ІННА ПЕТРОВА,

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних дисциплін
Донецького університету економіки та права

У статті досліджується історія упорядкування "Топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 рр.", його інформативні можливості щодо реконструкції соціально-економічної історії Лівобережної України кінця XVIII ст. Автор статті охарактеризував історичні обставини, що привели до появи цього статистичного документа, визначив коло основних замовників та виконавців описових та картографічних робіт. Також детальну увагу приділено розвитку економічних та людських ресурсів регіону наприкінці XVIII ст.

Ключові слова: топографічні описи, повітові землеміри, сільське господарство, Лівобережна Україна, Малоросійська губернія.

Постановка проблеми. Після приходу до влади російського імператора Павла I у 1796 р. було розпочато новий етап реформування територіально-адміністративної системи Російської імперії. Серед українських губерній першою докорінних змін зазнала Лівобережна Україна. Згідно з наказом від 30 листопада 1796 р. "Про відновлення в Малоросії правління та судочинства відповідно до тамтешніх правил і колишніх порядків" частково відновлювалися старі українські судові установи: були скасовані губернські магістрати, верхні розправи, відновлено діяльність Генерального земського та підкоморського суду. Також у межах цієї реформи були ліквідовані намісництва, запроваджені в 1781-1782 р., і на теренах колишньої Гетьманщини утворювалася велика Малоросійська губернія. До складу новоствореної Малоросійської губернії увійшли райони Чернігівського, Новгород-Сіверського, частково Київського намісництва, Полтавський полк колишньої Катеринославської губернії, м. Кременчук та його околиці (у минулому - територія Миргородського полку). Повітовими адміністративними центрами були визначені міста Хорол, Кременчук, Стародуб, Мглин, Новгород-Сіверський, Ромни, Глухів, Полтава, Сосниця, Пирятин, Козелець, Переяслав, Золотоноша, Зіньків, Гадяч, Лубни, Прилуки, Ніжин, Конотоп, Чернігів (останній виконував функції губернського центру). У зв'язку зі створенням нових адміністративних одиниць на місцеві органи влади, у тому числі на губернську креслярню, були покладені обов'язки щодо проведення чергового розмежування повітів, інформування мешканців кожного населеного пункту щодо його приналежності до того чи іншого повіту, встановлення межових знаків, упорядкування атласу та узагальнюючого опису новоствореної гу-

бернії. Унаслідок проведення загального картографування та описування Лівобережної України місцевими органами влади було впорядковано "Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр."

Огляд й аналіз праць, у яких започатковано дослідження проблеми. Питання становлення практики топографічних обстежень колишніх автономних земель Російської імперії, у тому числі й Лівобережної України, досліджувалися російськими й українськими вченими М. Добровольським [1], Т. Ананьєвою [2], С. Макаручком [3]. Дослідники в загальних рисах цілком правильно визначили механізм підготовки та проведення топографічного дослідження території Лівобережної України наприкінці XIX ст., умови, за яких проходило впорядкування цих документів; роль виконавчих органів влади в організації загальноімперського картографування та обстеження зреформованих адміністративних одиниць. Однак поза увагою вчених залишилися питання інформаційних можливостей топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 рр.

Метою статті є дослідження основних методологічних підходів до систематизації інформації, якими керувалися автори під час упорядкування описів, визначення ступеня достовірності описових матеріалів з питань соціально-економічної історії Лівобережної України.

Виклад основного матеріалу. У 1797 р. російський імператор Павло I засновує Імперське депо карт (з 1812 було перейменоване на Військово-топографічне депо). Для поповнення його фондів він наказує підготувати примірники географічних атласів усіх реорганізованих губерній Російської імперії з камеральними та топографічними описами повітів, планами повітових міст. 19 червня 1797 р. до повітових кресля-

№ 4 (104) липень-серпень 2010 р.

рень надходить ордер із Малоросійського губернського правління, де було зазначено, що за наказом Всеросійського імператора Павла I повітові та губернські землеміри повинні були залишити всі попередні справи й залучитися до проведення широкомасштабних картографічних та описових робіт у Малоросійській губернії. Першим етапом на шляху впорядкування атласу та узагальнюючого опису Малоросійської губернії було проведення розмежування новостворених повітів, затвердження та упорядкування описів їх кордонів, розміщення межових знаків, упорядкування планів населених пунктів. Відповідно до ордера від 19 червня 1797 р., наприкінці серпня 1797 р. мглинський землемір Шпіловський почав розмежовувати та картографувати кордон Мглинського повіту зі Стародубським повітом. У цей же період Стародубський землемір Соколов описував кордон свого повіту з Новгород-Сіверським, колезький регістратор Палевич (новгород-сіверський землемір) - кордони цього повіту з Чернігівським. Глухівський землемір Баженов розмежовував території колишніх Кролевецького та Погарського повіту, які увійшли до складу новоствореного Глухівського повіту. Сосницький землемір Карповський описував кордони Новгород-Сіверського, Конотопського та Ніжинського повітів, прилуцький титулярний радник Хоменков описував територію колишнього Борзнянського та Глинського повітів, які увійшли до складу новоствореного Прилуцького повіту. Хорольський землемір Тарасов описував відокремлені райони від Миргородського та Олександрійського повітів, що увійшли до складу Хорольського повіту, та його кордони з Лубенським, Гадяцьким, Зіньківським, Полтавським, Кременчуцьким, Золотоніським повітами та з Київською губернією.

Паралельно з упорядкуванням описів кордонів повітів Малоросійської губернії городничі в містах, земські справники в повітах для узагальнюючого опису повинні були зібрати таку інформацію про повітові міста Малоросійської губернії: "Яке число знаходиться в кожному повітовому місті кам'яних і дерев'яних церков, монастирів, при них священно- і церковнослужителів, чинних народних училищ, вчителів і учнів, на якому вони утриманні, скільки в містах публічних казенних будинків, торгових лавок, фабрик, заводів, вод'яних та вітряних млинів, шляхетських, купецьких, міщанських, різночинських, скільки народу в губернії з різних станових груп - шляхти, купців за гільдіями, в які дні бувають торги та ярмарки, з яких місць, з якими товарами на них приїжджають купці. Подібно до цього описати й повіти, вказавши скільки жителів у повіті мешкають. Скільки у ньому церков кам'яних і дерев'яних, монастирів, при них священно- і церковнослужителів, монахів, фабрик, заводів і скільки панських кам'яних та дерев'яних будинків, який в повіті клімат та властивості землі, на якій сіється хліб, та який буває врожай, які судноплавні ріки протікають крізь повіт, звідки вони беруть початок, на яких ріках або річках є млини (пилові рами), які види риби та птаства водяться, де саме бувають торги й звідки приїжджають на них купці, до яких категорій належать селяни - оброчні чи виморочні, окрім хліборобства, які ще вони мають промисли, жінки поза польовою роботою чим займаються, чи є у повіті руди або інші мінерали, де знаходяться лісові масиви та якого вони різновиду" [4]. У подальшому здобута таким чином інформація повинна була скласти основу майбутнього топографічного опису Малоросійської губернії.

Доки йшов процес розмежування кордонів повітів Малоросійської губернії, земські справники та город-

ничі закінчували складання попередніх описів повітових міст. Першим рапортував про виконання цього доручення козелецький городничий О. Федоров, він 15 листопада 1797 р. надсилає до повітового землеміра П. Степановського (Стопоновського) опис міста із зазначенням кількості міських церков, народних училищ, державних установ, переліком основних напрямків торгових потоків [5]. Після ознайомлення з надісланими матеріалами П. Степановський рекомендував О. Федорову перевірити інформацію щодо забудови міських пустирів та останніх угод з міською нерухомістю. 23 грудня 1797 р. О. Федоров надіслав на його ім'я "Відомість, чия земля у місті Козельці до 1784 р. була забудована, а зараз знаходиться у пустоті". Після закінчення розмежування, 22 березня 1798 р. з Козелецького нижнього земського суду надійшов "Опис поселень Козелецького повіту, складений за приписом Малоросійського правління для камерального опису". До складу цього документу увійшли описи 156 населених пунктів. Однак, як засвідчує подальше листування повітового землеміра П. Степановського та місцевих земських справників, цей перелік був неповним, і тому 17 березня 1798 р. надійшов опис ще 79 поселень. Пізніше від засідателя В. Неуровського надійшло повідомлення про загальну кількість мешканців Козелецького повіту.

Проте майже на завершальному етапі впорядкування описів населених пунктів Малоросійської губернії губернське правління приймає рішення про зміну структури камерального та топографічного опису Лівобережної України. Це було пов'язано з діяльністю лубенського повітового землеміра Я. Хоменкова, який у липні 1798 р. надіслав до Малоросійського губернського правління чистовий варіант "Камерального опису м. Лубни та Лубенського повіту". Надіслані до правління документи значно відрізнялися від попереднього задуму урядовців, у них був відсутній опис усіх населених пунктів за повітами. Цей документ містив узагальнюючий опис повіту та повітового міста. Цілком можливо, що цю схему викладу матеріалу було запозичено Хоменковим з "Топографічного опису Чернігівського намісництва 1786 р.". Оскільки з 1782 до 1793 р. він працював повітовим землеміром при Чернігівському намісницькому правлінні й цілком імовірно, брав участь у підготовці опису Чернігівського намісництва 1786 р. (Топографічний опис Чернігівського намісництва 1786 р. складався з трьох розділів: - "Про намісництво взагалі", "Про повітові міста", "Про повіти") [6].

Однак, незважаючи на деякі розходження з урядовою програмою, такий підхід до впорядкування опису заслужив похвальний відгук у керівництва губернії. І тому було вирішено з надісланого примірника зняти 19 копій та доставити до інших повітових канцелярій як зразок для подальших топографічних студіювань (ця копія нині зберігається у фонді Козелецького повітового землеміра в Державному архіві Чернігівської області). Така досить кардинальна зміна структури опису ставила на порядок денний питання про вдосконалення програмних документів топографічного обстеження або взагалі їх заміни. Деяко пізніше губернським правлінням було розроблено додаткову анкету, на основі якої планувалося скласти нові, більш інформативні описи. Так, у нових методичних рекомендаціях "Про міста" пропонувалося надати відповідь на 17 питань, замість 5-6 пунктів початкової програми. Частіше за все в документі губернські чиновники просили конкретизувати й уточнити відомості про структуру забудови повітового міста, визначити ступінь забезпечення місцевих органів вла-

ди казенними спорудами, кількість релігійних споруд, стаціонарних торгових закладів та ремісничих майстерень, млинів, винокурень. Також місцева влада вимагала детально охарактеризувати основні види господарських занять місцевих мешканців, показати прибутковість промислів [7]. У цілому, якщо порівняти послідовність та змістовність відповідей на запитання другої програми, то цілком стає очевидним відверте цитування її укладачами розділу соймонівської анкети "Про міста" [8].

Зміни в структурі опису та тривала робота над його упорядкуванням позитивно позначилися на якості виконаних робіт. "Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр." є досить інформативним джерелом з історії соціально-економічного розвитку України. Значну увагу автори цього опису приділили вивченню аграрних відносин. Опис надав детальну інформацію про природні якості ґрунту, склад культури, системи та техніку землеробства, урожайність та посівні площі. Як довідуємося з описів, більшість населення Малоросійської губернії займалася з давнини традиційними для цієї місцевості видами господарської діяльності - землеробством та скотарством. Головними зерновими культурами на території Малоросійської губернії були озима та ярова пшениця, жито. Значне місце в економіці селян посідало вирощування гречки, гороху, ячменю та проса [9]. Поступово розширювалися площі під технічні культури, наприклад, тютюну, що здебільшого було обумовлено зростанням в внутрішньому ринку попиту на тютюнові вироби. В агро-технічному процесі для підготовки ріллі найчастіше використовували дерев'яний плуг із залізним лемешем і череслом. За конструктивними особливостями плуг складався з власне плуга (підшва, леміш, полиця, чересло) та передка (колишні, теліжки, припряги). Іншим землеробським знаряддям, що співіснувало з плугом та ралом, була соха. До речі, опис зафіксував в Україні декілька різновидів цього знаряддя. У Чернігівському та частково в Ніжинському повітах була поширена безпередкова (колісна) соха переважно з неприставною полицею, на теренах колишнього Городнянського повіту - соха "односторонка". Остання за своєю конструкцією була одним із варіантів передкової сохи, у якій розсоха своїм заднім кінцем забивалася знизу в отвір на задньому кінці гряділя. Збір урожаю в лісовій зоні Лівобережної України переважно починався на початку серпня. Жито, пшеницю, ячмінь, частково овес збирали серпами, а гречку, горох, чечевицю косяю з прикріпленими до неї спеціальними граблями. У лісовій зоні Лівобережної України зібраний хліб після підсушки на полі звозили до клунь, де його й молотили. Після обмолоту зерно очищали від порохів, надалі просушене зерно відвозили до млинів або зберігали в коморах чи спеціально підготовлених ямах.

Наприкінці XVIII ст. окремою статтею прибутку поміщицьких та селянських господарств було промислове скотарство. Зростання потреб російської армії в тягловій силі, збільшення експорту продукції тваринництва за кордон змусило укладачів опису звернути увагу на економічний потенціал цієї галузі. Як свідчить "Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр.", наприкінці XVIII ст. у степових районах України функціонувало 199 кінських заводів, з яких 6,5 % спеціалізувалися на розведенні поліпшених (племінних) порід коней: арабських скакунів, коней англійської, неаполітанської, турецької, іспанської, датської, угорської та німецької порід. Найбільші кінські заводи належали генерал-фельдмаршалу графу К. Розумовському. Тільки на трьох заводах у Полтавському, Коно-

топському та Роменському повітах налічувалося 405 племінних коней (40 жеребців і 365 кобил) [10]. Кінські заводи, що спеціалізувалися на розведенні поліпшених порід, належали графу Завадовському (с. Тепло-вка Пирятинського повіту), підкоморію Требинському (х. Каврайський Золотоніського повіту), генерал-майору Гудовичу (м. Сорочинці Зіньківського повіту). Окрім розведення племінних коней, на Лівобережжі промислового значення поступово набуло вирощування крупної рогатої худоби. У 11 повітах Малоросійської губернії функціонувало 207 таких "заводів" [11]. Розводили найчастіше сірих круторогих українських волів, відомих своєю силою й невибагливістю. До певного віку волів використовували як тяглову силу, а потім ставили в маєтках на відгодівлю - на барду, якої було дуже багато у зв'язку з поширенням гуральництва. Тільки на фермі К. Розумовського в с. Карлівці (Полтавський повіт) налічувалося 1300 голів рогатої худоби [12]. На його заводах розводили молдавську або волоську, угорську, а іноді голландську й англійську породи.

Соціально-економічні зрушення, що відбувалися в поміщицьких і селянських господарствах наприкінці XVIII ст., призвели до зростання ролі промисловості в економічному житті цього регіону. З усіх відомостей, що були запозичені автором дослідження з "Топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 рр.", найбільш репрезентативною є інформація про розвиток млинарства та винокуріння. Як свідчать матеріали цього документа, у численних поміщицьких маєтках та заможних селянських господарствах діяли водяні та вітряні млини, які являли собою комплексні підприємства. Тут не лише перемелювали зерно, але й виробляли крупу, валяли сукно та розпилювали деревину. Найбільша скупченість підприємств цієї галузі спостерігалася в Малоросійській губернії. На території колишньої Гетьманщини в 1798 р. налічувалося 12732 млини, з яких 1358 були розташовані в Козелецькому повіті, 1420 - у Переяславському, 1310 - у Пирятинському, 1250 - у Ніжинському, 1160 - Конотопському. Найменша кількість підприємств цієї галузі знаходилася у північних повітах губернії - Мглинському, Стародубському, Новгород-Сіверському, Глухівському. Тут їх загальна кількість не перевищувала 1344 млини [13].

Частина зерна, яка не призначалася для сьогоденного споживання, відправлялась на переробку до винокурних закладів. Як свідчить топографічний опис, найбільшого поширення винокуріння набуло в Глухівському, Чернігівському, Новгород-Сіверському та Козелецькому повітах Малоросійської губернії. На цій території функціонувало більше, ніж 1200 горілчаних підприємств (або 42,2 % від загальної кількості підприємств цієї галузі на Лівобережжі), в інших повітах виробництво горілки не набуло такого масового поширення. Наприклад, у Кременчуцькому та Полтавському повітах губернії діяло лише 58 гуралень [14]. Це можна пояснити тяжінням зазначених територій до чорноморсько-азовських портів, через які проходило 68 % експортованого з України зерна.

Наприкінці XVIII ст. під впливом деяких чинників (нестача деревини, проникнення товарно-грошових відносин у поміщицькі та селянські господарства, концентрація виробництва) відбувається зменшення кількості винокурень. Наприклад, якщо в 1786 р. у Чернігівському намісництві кількість винокурних закладів становила 1488 одиниць, у Новгород-Сіверському - 1752, Київському - 976, то в 1798 р. на Лівобережжі функціонувало лише 3016 винокурень [15], із яких 49 мали потужність 4-12 казанів [16]. Зрозуміло, що зі збільшенням кількості казанів відповідно зростав і обсяг про-

дукції. На винокурнях з потужністю 8-10 казанів за сезон викурювалося не менше 1445 відер горілки [17]. Так, на винокурному заводі О. Безбородька в селі Свинарному за зимовий сезон вироблялося 3500 відер горілки [18]. Інша винокурня О. Безбородька в с. Вертівка на добу давала 12 відер горілки, або приблизно 2904 відра за сезон [19].

Порівняно з іншими галузями промисловості дуже мало відомостей збереглося в топографічному описі про скляне виробництво. Як засвідчили топографічні матеріали, унаслідок масової вирубки лісів на промислові потреби галузі та здорожчання деревини, виробництво скла на Лівобережжі поступово занепадало. Якщо протягом усього XVIII ст. на території Лівобережної України різночасно існувало близько 100 гут, то в 1780-х рр. кількість скляних закладів скоротилася до 30. А в 1798 р. "Топографічний опис Малоросійської губернії" зафіксував діючими лише 16 мануфактур. Більшість із названих підприємств постійно скорочували виробництво. Наприклад, у Чернігівському намісництві в середині 80-х рр. XVIII ст., за даними О. Шафонського (автора топографічного опису Чернігівського намісництва 1786 р.), 8 гут давали в цілому за рік 51830 кіп "різної простої продукції" та 400 тис. штук віконного скла. У 1798 р. 6 підприємств скляної промисловості, які знаходилися в Чернігівському повіті Малоросійської губернії, виробили приблизно 139 тис. "зеленого скла", тобто в середньому по 23 тис. штук віконного скла кожна [20].

Вироблена на гутах продукція збувалася через широку мережу ярмарків, торгів та стаціонарних закладів. За матеріалами опису, тільки на території Малоросійської губернії щорічно відбувалося 417 ярмарків. Збір ярмарків, їх періодичність, розміщення на території Малоросійської губернії були нерівномірними. Це пояснювалося причинами економічного та сезонного характеру: станом доріг і погодними умовами, наявністю міст та містечок у регіоні, розподілом основних релігійних свят. Так, наприкінці XVIII ст. найбільше ярмарків відбувалося в Кременчуцькому (44), Золотоніському (40), Зіньківському (33) та Козелецькому (29) повітах. Найменше ярмарків припадало на Прилуцький (13), Ніжинський (12), Сосницький (11) та Мглинський (10) повіти [21]. Ярмарки відбувалися в усі пори року, але їх насиченість була не завжди однаковою. У Малоросійській губернії одна третина торговельних операцій укладалася місцевими купцями восени, майже 25,9% - навесні, 25,7% - улітку, 18,5% - узимку [22]. Більшість із названих ярмарків відбувалася у великих містах та містечках. Хоча в Малоросійській губернії порівняно з іншими регіонами України відсоток сільських ярмарків був значно вищим. Так, за наявними відомостями, у селах Лівобережної України відбувався 51 ярмарок, що становило приблизно 14% від загальної кількості проведених торгів [23]. Найбільшою скупченістю сільських ярмарків відрізнявся Хорольський повіт, тут 25% усіх торговельних договорів було укладено на торгах та ярмарках у селах. З усіх ярмарків, що відбувалися на теренах Лівобережної України, найбільш відомими були Ільїнський ярмарок у повітовому місті Ромни (відбувався щорічно 20 липня) та Воздвиженський ярмарок (14 вересня) у заштатному місті Кролівець. Середня тривалість Ільїнського ярмарку була шість тижнів, Воздвиженського - п'ять тижнів. За інформацією, що була надана укладачами опису, щорічно на цих ярмарках продавали бавовняні та шовкові тканини, галантерейні вироби, посуд, залізний крам, горілку та пиво, рогату худобу. Також відомими ярмарками на всю Україну

були Вознесенський (м. Ромни), Воскресенський та Богоявленський (п. Добрянка, Чернігівського повіту).

Крім названих ярмарків, важливу роль у товарообміні відігравали також базари, або торги. Вони відбувалися один-два рази на тиждень (найчастіше проводились у п'ятницю, понеділок чи неділю); жодного торгу в описах не зареєстровано у вівторок). Як свідчать описи, асортимент товарів на них мало чим відрізнявся від ярмаркового: продукти сільського господарства, худоба, істівні припаси, вироби місцевих ремісників тощо. На торги до заштатного міста Березни купці привозили овочі, хліб, сіль, залізний крам, рибу, глиняний посуд; на торгах в с. Ріпки Чернігівського повіту місцеві мешканці та прибулі купці торгували хлібом, дерев'яним посудом, колесами, галантерейними виробами. Мешканці містечка Любича (Чернігівський повіт) пропонували покупцям на місцевих торгах дерев'яний, скляний та глиняний посуд, колеса, дьоготь, їздили із цими товарами до Харкова та Сум, а на виручені за продаж товарів гроші привозили звідти сіль та в'ялену рибу [24].

Подальший розвиток товарного виробництва в містах та містечках України вимагав відкриття постійних торговельних закладів. За топографічними матеріалами, наприкінці XVIII ст. на території України функціонувало 3662 стаціонарних заклади. Більшість із названих закладів перебувала у власності церковних установ, держави, козацької старшини. Тільки за даними "Топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 рр.", у повітових містах Лівобережної України функціонували 1873 стаціонарні торгові заклади, з них монастирям та церквам належало тільки 136 лавок, магістратам та ратушам - 96. Приватні крамниці найчастіше перебували у власності купців, козацької старшини, заможних міщан, козаків та різночинців. Так, укладачі опису м. Ніжина нараховували в повітовому центрі в 1798 р. 18 церковних закладів, 8 міських, 22 дворянських, 64 купецьких, 11 міщанських та різночинських, 48 збудованих представниками різних верств на міській землі [25]. Традиційно міські мешканці будували лавки поблизу свого помешкання, також іноді практикували добудовування невеличких приміщень до свого житла. Так, у Ромнах функціонували три подібні лавки, де щоденно мешканці міста купували хліб, сіль, борошно, м'ясо, рибу, дьоготь, металеві вироби, тканину, юхту, готовий одяг та взуття.

Одночасно з питаннями економічного характеру укладачі опису надали детальну інформацію про демографічні процеси, які відбувалися на території України в означений період. Так, за матеріалами топографічного опису 1798 р., на території Малоросійської губернії мешкало 2322782 осіб чоловічої та жіночої статі; у тому числі в Полтавському - 133745, Кременчуцькому - 131132, Хорольському - 128387, Чернігівському повіті - 122663 осіб, Золотоніському - 118082, Прилуцькому - 115542, Гадяцькому - 115262. Таким чином, найбільше скупчення осель на Лівобережжі ми бачимо в північно-центральному районі (Чернігівський, Конотопський, Роменський повіти) та на півдні (Кременчуцький, Полтавський, Хорольський та Золотоніський повіти). Смуга між Іпутью та Десною (Мглинський, Стародубський та Новгород-Сіверський повіти) була менш заселена. Тут середня густина заселення ледве перевищувала 16 мешканців на 1 км², у південних повітах ці показники становили 24 мешканця на 1 км². Загальна статистика структури населення регіону характеризувалася майже однаковим співвідношенням чоловіків та жінок: у 1798 р. на Лівобережжі мешкало 1150039 чоловіків та 1172743 жінок, що приблизно

но становить 49,5 % та 50,5 % від загальної кількості населення.

Для Лівобережжя, як у цілому для України, був притаманний дуже високий рівень народжуваності. Наприклад, за "Відомостями, скільки у 1785 р. у Чернігівському намісництві народжених та померлих" (топографічний опис О. Шафонського), цей показник утримувався в межах 43 новороджених на кожну тисячу населення [26]. Найбільш високі показники народжуваності на території Чернігівського намісництва було зафіксовано в Ніжинському, Чернігівському та Зінківському повітах, тут у середньому на кожну тисячу населення припадало 49 немовлят. Однак такі високі показники природного приросту населення здебільшого зводилися нанівець великою смертністю (обумовленою голодом, стихійними лихами, побутовою антисанітарією), великими рекрутськими наборами та внутрішньою міграцією населення. Найбільше потерпало від голоду та епідемій міське населення Лівобережної України. Так, у 1782 р. населення Чернігова становило 1944 осіб чоловічої статі (без урахування шляхетського стану, духівництва та військовослужбовців), а в 1798 р. - лише 1254, тобто зменшилось на 690 осіб, або на 35 % [27]. Також протягом 1782-1798 рр. скоротилося населення повітових центрів Сіверщини. За нашими підрахунками, які базуються на статистичних матеріалах "Скороченого топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва 1787 р." та "Топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 рр.", повітові міста цього регіону втратили в населенні: Новгород-Сіверський - 830 осіб від загальної чисельності на період проведення V загальноімперської ревізії, Стародуб - 665 осіб (або 21 %), Глухів - 531 осіб (17 %), Сосниця - 647 осіб (32 %) [28].

Скорочення приросту населення України супроводжувалося суттєвими змінами в його національній та соціальній структурі. За описом Малоросійської губернії, соціальна структура населення була представлена такими групами: дворяни - 36838 осіб чоловічої та жіночої статі (що становило близько 1,6 % від усього населення губернії), священнослужителі - 15188 (0,6 %), купці - 8986 (0,4 %), міщани - 64624 (2,8 %), козаки - 929853 (40 %), селяни - 1260146 (54,1 %), представники інших категорій - 7147 (0,5 %). Як довідуємося з описів, найбільш динамічно розвивався купецький стан. На той час купецтво як стан перебувало в стадії свого формування, і тому його чисельність постійно змінювалася: ті купці, що розорялися, переходили до стану міщан, а розбагатілі міщани та селяни записувалися до купецького стану. Так, за інформацією "Топографічного опису Малоросійської губернії", на кінець 1798 р. на Лівобережній Україні їх чисельність вже дорівнювала 8986 осіб чоловічої та жіночої статі (хоча ще в 1786-1787 рр. їх кількість не перевищувала 1414 осіб). Найбільш швидко зростання цієї групи населення спостерігалось в губернських та повітових містах Лівобережжя. Наприклад, якщо в Чернігові кількість членів гільдійського купецтва та їх сімей у 1786 р. становила 58 осіб обох статей (опис О. Шафонського), то вже в 1798 р. їх було 168, у Гадячі за аналогічний період їх чисельність зросла з 45 до 139 осіб, у Ніжині - з 253 до 631, тобто в середньому кількість купецтва в повітових центрах за цей період збільшилася майже в 2-3 рази.

Малоросійська губернія традиційно була багатонаціональним регіоном, тут проживали представники різних націй: українці, росіяни, євреї, німці, вірмени, цигани, греки. Особливу групу російських переселенців утворили росіяни-старовіри, які почали оселятися на

українських землях після поразки розкольників у Росії в XVII ст. Потужним осередком розселення старообрядців в Україні стають північні полки Чернігівщини, саме тут було утворено перші колонії прихильників поповщини. Як свідчать топографічні описи, у тому числі "Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр.", частина новоприбулих старовірів займалася торговельно-посередницькою діяльністю - вони експортували за кордон прядиво, суконні вироби, мед та олію. Центром транзитної торгівлі на шляху проходження для цих товарів за кордон стає розкольниківський посад Добрянка (Чернігівський повіт). Саме тут відбувалися найбільш відомі ярмарки на Чернігівщині - Воскресенський та Богоявленський. Як представники російської спільноти, купці-старовіри користувалися всіма пільгами, що надавав їм гетьманський та царський уряд: вони звільнялися від загальних повинностей, від постю російських військ. Але починаючи з 1755 р., російський уряд скорочує пільги купців-старовірів - запроваджуються певні квоти для заняття торговельною діяльністю, селяни позбавляються права займатися зовнішньоекономічною торгівлею.

Після росіян другою за чисельністю етнічною меншиною, що мешкала на теренах України, були євреї. Як свідчать документальні матеріали, докорінні зміни в розселенні єврейського етносу на українських землях почали відбуватися в другій половині XVIII ст. На цей час припадають перші спроби уряду Росії та Австрії адміністративно регулювати переселенський рух євреїв. Так, занепокоєна зростанням кількості купців єврейського походження та зосередженням у їх руках найбільш прибуткових галузей торгівлі та промисловості, Катерина II обмежила територію їх компактного оселення повітами Катеринославської, Київської, Волинської, Подільської, Херсонської, Таврійської, Чернігівської, Новгород-Сіверської, Мінської, Віленської, Бессарабської, Астраханської та Кавказької губерній, а також територією Курляндії [29]. Хоча цей указ і був першим серйозним кроком на шляху обмеження прав євреїв у Російській імперії, однак він фактично надав їм право оселятися на більшій території України. Як надалі свідчить "Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр.", чисельність єврейської спільноти на цій території неухильно зростала: за офіційними даними, наприкінці XVIII ст. на Лівобережній Україні мешкало вже більше 5 тис. євреїв.

Окрім єврейського населення, на теренах Лівобережної України компактно проживали представники грецької етнічної спільноти. Про греків на сторінках топографічних описів, крім випадкових епізодичних згадок, міститься єдина більш-менш докладна розповідь, присвячена Ніжинському грецькому братству. На жаль, топографічні описи Лівобережної України, на відміну від інших статистичних матеріалів, містять дуже суперечливі дані про кількісний та професійний склад грецького населення: автори описів 1786 р. та 1798 р. репрезентують відомості лише про загальну чисельність грецького населення в повітовому центрі. Як довідуємося з описів, за чотирнадцять років від початку IV (1782 р.) до закінчення V (1795 р.) ревізії чисельність представників цієї верстви зросла на 32 %. Тобто щорічні темпи приросту греків у м. Ніжині становили приблизно 2,5 %. Чисельність греків зростала за рахунок новоприбулих греків та природного приросту населення. Збільшення грецького населення м. Ніжина за рахунок емігрантів зумовило існування нерівномірності в співвідношенні чоловічої та жіночої статі - питома вага чоловіків становила 55,1 % (при врахуванні того, що на території Малоросійської

губернії в кінці XVIII ст. на кожну тисячу чоловіків припадало в середньому 1019 жінок).

Висновок

Завершуючи аналіз теоретико-методологічних за- сад "Топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 рр.", його інформативних можливостей, можна з певністю констатувати, що програмна за- даність опису та ретельний контроль виконавчих органів влади за діяльністю топографічних землемірів забезпечили високий рівень репрезентативності цьо- го джерела. Автори топографічного опису на сторінках своїх розвідок репрезентували багатопланову інфор- мацію про розвиток основних галузей сільського гос- подарства, зокрема, позначили склад культур та якості ґрунту, панівні на тій чи іншій території системи земле- робства, кількість заводів крупної великої худоби, про- дуктивність окремих порід, якість м'ясної та молочної продукції, основні шляхи її реалізації. При цьому знач- ною перевагою матеріалів топографічних описів є їх викладення у формі статистичних зведень. З матері- алів топографічного опису, присвячених розвитку про- мислового виробництва в Україні, найбільший інтерес для науковців становлять статистичні матеріали про кількість підприємств, склад робочої сили, райони за- купівлі сировини та збуту готової продукції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Добровольский П. Топографическое описание городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами / П. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов, 1902. - С. 137-222.
2. Ананьєва Т. Б. Передмова / Т. Б. Ананьєва // Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. : описово-статистичні джерела. - К. : Наук. думка. - С. 5-18.
3. Макачук С. Писемні джерела з історії України / С. Макачук. - Львів : Світ, 1999. - С. 211-232.
4. Наказ його імператорської величності з Малоросійського губернського правління Козелецькому повітовому землеміру про впорядкування атласу та до нього опису від 19 червня 1797 р. / Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 365. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 1.
5. Опис повітовому м. Козельцю, учинений після наказу Малоросійського губернського правління // ДАЧО. - Ф. 365. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 355-356.
6. Аtestат Я. Хоменкова // Центральний державний історичний архів України (м. Київ). - Ф. 1336. - Оп. 4. - Спр. 3518. - Арк. 2.
7. Рапорт городничого А. Федорова повітовому землеміру № 1102 від 30 липня 1798 р. // ДАЧО. - Ф. 365. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 356-360.
8. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. : описово-статистичні джерела. - К. : Наукова думка, 1991. - С. 133-136.

9. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр. // Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. - К. : Наук. думка, 1997. - С. 41.

10. Підраховано автором за: Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр. - С. 56, 112, 118.

11. Там само. - С. 24-128.

12. Там само. - С. 24-128.

13. Там само. - С. 24-128.

14. Там само. - С. 49, 53.

15. Підраховано автором за: Пономарьов О. М. Развитие капиталистических отношений в промышленности Украины XVIII ст. / О. М. Пономарьов. - Львів : Вид-во ЛДУ, 1971. - С. 99; Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр. - С. 24-128.

16. Підраховано автором за: Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая Россия, из частей коей наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским / [изд. М. Судуенка]. - К. : Тип. ун-та, 1851. - С. 212-652; Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр. - С. 24-128.

17. Підраховано автором за: Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр. - С. 24-128.

18. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр. - С. 98.

19. Там само. - С. 57.

20. Підраховано автором за: Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр. - С. 15; Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая Россия ... - С. 267, 279, 295, 319, 378.

21. Підраховано автором за: Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр. - С. 24-128; Гуржій І. О. Развитие товарного производства і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / І. О. Гуржій. - К. : Вид-во АН УРСР, 1962. - С. 40.

22. Підраховано автором за: Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр. - С. 24-128.

23. Там само.

24. Там само. - С. 36.

25. Там само. - С. 94.

26. Підраховано автором за: Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая Россия, из частей коей наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским ... - С. 225-226.

27. Там само - С. 305; Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр. - С. 33.

28. Підраховано автором за: "Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого вообще и всякого рода особю" 1787 р. // Сіверянський літопис. - 1995. - С. 84, 85, 89, 92; Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр. - С. 111, 116, 105, 99-100.

29. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок XX ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. - 1994. - № 4. - С. 20.

I. Petrova

"THE TOPOGRAPHICAL DESCRIPTION OF MALOROSIJSKA PROVINCE 1798-1800" AS BASIS OF RECONSTRUCTION OF SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY OF LIVOBEREZVNA UKRAINE AT THE END OF XVIII CENTURY

The streamlining history "The topographical description of Malorosijska province 1798-1800" is investigated in the article, its informative possibilities concerning reconstruction of social and economic history of Livoberezvna Ukraine at the end of XVIII century. The author of this article has characterized historical circumstances which led this statistical document to occur, has defined a circle of the basic customers and executors of descriptive and cartographical works. Also the detailed attention of development of economic and human resources of region at the end of XVIII century is given.

Key words: topographical descriptions, district land surveyors, agriculture, Livoberezvna Ukraine, Malorosijska province.

© I. Petrova

Надійшла до редакції 29.06.2010

№ 4 (104) липень-серпень 2010 р.